

Autorytet świętego Augustyna w Marcina Kromera dyskusji z Reformacją

The Authority of Saint Augustine in Marcin Kromer's Discussion with the Reformation

Agnieszka Dziuba¹

Abstract: Marcin Kromer was one of the first Polish humanists who actively joined the fight against the Reformation. In Polish conversations and in their Latin, much more extensive version, he not only undertook to refute the theological arguments of Martin Luther and his followers, but above all, he gave a competent exposition of the teachings of the Catholic Church at that time. He had an excellent knowledge of the text of the Holy Scripture along with its commentaries, was well-read in the writings of the Fathers of the Church and theologians of later eras up to contemporary times, and was also well versed in the books of his adversaries. Kromer's erudition allowed him to create, especially in the Latin Conversations, the image of a priest (Monachus) who courageously and without hesitation refutes the arguments of his opponents and clearly explains the intricacies of Catholic theology. Among the authorities whose writings and views Kromer most often refers to is Augustine, a writer extremely important to Luther himself. The author of the dialogue uses the figure of the bishop of Hippo in various ways. Sometimes his name appears among others writing on a given topic, sometimes he is a "time marker". Most often, however, his writings provide arguments in the discussion on the understanding and interpretation of the Holy Scripture, on the sacrament of baptism, and above all, quotations from his works appear when talking about the Tradition of the Church, councils and hierarchy in the Church. Kromer's appreciation of Augustyn is demonstrated by the fact that he independently translates some of his thoughts into Polish. In this way, Polish society, which does not know Latin, comes into contact with the words of an African bishop for the first time. It is also important that Kromer noticed and appreciated Augustine's style. The Polish writer sometimes uses successful phrases from the works of the Bishop of Hippo to decorate and enrich his own sentences with elocution. It can therefore be said that Augustine's visible authority in Kromer's dialogues is used by the humanist in a diverse and erudite way.

Keywords: Martinus Cromerus; Augustinus; Church Fathers; argument from authority; debate; Counter-Reformation, rhetoric

¹ Prof. dr hab. Agnieszka Dziuba, profesor, Katedra Filologii Łacińskiej, Instytut Literaturoznawstwa, Wydział Nauk Humanistycznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin, Polska; e-mail: dziubak@kul.lublin.pl; ORCID: 0000-0002-5069-1642.

Marcin Kromer (1512-1589)², wybitny przedstawiciel polskiego renesansu, autor pierwszego w pełni humanistycznego dzieła historycznego, poświęconego przeszłości ziem polskich – *De origine et rebus gestis Polonorum... libri XXX*³, wydane w Bazylei w 1555 roku oraz pierwszego polskojęzycznego romansu historycznego – *Historija prawdziwa o przygodzie żalosej księżęcia finlandzkiego Jana i królowny polskiej Katarzyny*⁴, był również tłumaczem na język łaciński antycznej poezji

² Urodzony w Bieczu, absolwent Akademii Krakowskiej, uniwersytetów w Padwie i Bolonii, sekretarz ostatnich Jagiellonów: Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta, duchowny, dyplomata, biskup warmiński, nie doczekał się jeszcze naukowej biografii. Dysponujemy jedynie dziewiętnastowiecznym studium Cypriana Walewskiego (*Marcin Kromer*, Warszawa 1883) oraz hasłem w *Polskim Słowniku Biograficznym* (H. Barycz, *Marcin Kromer*, w: PSB, t. 15/3, Wrocław 1970, s. 319). Sylwetce Kromera poświęcono też kilka artykułów (m.in. W.W. Żurek, *Marcin Kromer – Biskup Warmiński*, w: *Biskup Marcin Kromer (1512-1589) w Służbie Kościoła, ojczyzny i ziemi bieckiej*, red. W. Kret – S. Zych, Biblioteka Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II 24, Biecz 2013, s. 85-99).

³ Podobnie jak jej autor, kronika wciąż czeka na pełną i kompletną monografię, gdyż nie można za taką uznać pracy Ludwika Finkla (*Marcin Kromer, historyk polski XVI w. Rozbiór krytyczny*, Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny 16, Kraków 1883). Publikowane w ostatnich latach artykuły A. Dziuby i M. Wysockiego mają charakter przyczynkowski, jak chociażby zamieszczone w tomie *Biskup Marcin Kromer (1512-1589) w Służbie Kościoła, ojczyzny i ziemi bieckiej*: A. Dziuba, *Topika historiograficzna Marcina Kromera na podstawie opisu wyprawy bukowskińskiej („De origine... liber XXX)*, w: *Biskup Marcin Kromer (1512-1589) w Służbie Kościoła, ojczyzny i ziemi bieckiej*, red. W. Kret – S. Zych, Biblioteka Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II 24, Biecz 2013, s. 135-145; M. Wysocki, *Marcin Kromer – polski Liwiusz? Czyli rzecz o narracji kromerowej Historii*, w: *Biskup Marcin Kromer (1512-1589) w Służbie Kościoła, ojczyzny i ziemi bieckiej*, red. W. Kret – S. Zych, Biblioteka Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II 24, Biecz 2013, s. 111-133; M. Wysocki, *Koncepcja historiografii Marcina Kromera – polskiego Liwiusza*, „Rocznik Dobromiejski” 2 (2008) s. 245-260; M. Wysocki, *Marcin Kromer – polski Liwiusz? Czyli rzecz o bohaterze kromerowej Historii*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (2012) s. 505-519; M. Wysocki, *Marcin Kromer – polski Liwiusz? Czyli rzecz o stylu kromerowej Historii*, RH 61/3 (2013) s. 31-43.

⁴ W 1974 roku ukazała się współczesna edycja tego dzieła. Zob. M. Kromer, *Historija prawdziwa o przygodzie żalosej księżęcia finlandzkiego Jana i królowny polskiej Katarzyny*, opr. J. Małłek, Olsztyn 1974. O książce: G. Urban-Godziek, *Kromer romansopisarz. Materia historyczna i literacka w „Historii prawdziwej o przygodzie żalosej księżęcia Jana i królowny Katarzyny” (zagadnienia genologiczne)*, w: *Marcin Kromer. Polski Liwiusz z Biecza*, red. A. Obrębski, Gorlice 2014, s. 86-101.

greckiej oraz listów Jana Chryzostoma⁵. Kromer ma w swoim dorobku także wiele pism teologicznych. Na tym polu wyróżniają się jego dialogi z reformacją, które jako jedne z pierwszych na ziemiach I Rzeczypospolitej podejmują próbę krytyki poglądów Lutra, Melanchtona, Zwingliego i wielu przedstawicieli XVI-wiecznego protestantyzmu. Najpierw ukazywały się drukiem w Krakowie, w drukarni Łazarzowej, polskojęzyczne księgi, a mianowicie: *O wierze i nauce luterskiej rozmowa pierwsza Dworzanina z Mnichem* (1551; wyd. 2 – 1554); *Czego się krześcijański człowiek dźierżyć ma. Mnicha z Dworzaninem rozmowa wtóra* (1552); *O Kościele Bożym albo Krystusowym Mnicha z Dworzaninem rozmowa trzecia* (1553) oraz *O nauce Kościoła świętego Dworzanina z Mnichem rozmowa czwarta i ostateczna* (1554). Należy nadmienić, że te niezwykle ważne dla polskiej myśli kontrreformacyjnej teksty były wydawane anonimowo. Wersja łacińska zaczęła pojawiać się od 1559 roku. Początkowo Kromer opublikował dwie pierwsze księgi: *De falsa nostri temporis et vera Christi religione, libri duo primi, de quattuor Polonica lingua ante octo et novem annos conscriptis atque editis nunc recens Latina lingua donati et aucti*. Ukazały się one w Dilindze u Sebalda Mayera w 1559 roku, po czym ta sama wersja ukazała się w Paryżu w 1560 roku u Gulielma Guillarda i Almovara Warancore. Trzecia księga została wydana po raz pierwszy w Dilindze w 1561 roku jako *De vera et falsa religione colloquiorum liber tertius, qui est de Ecclesia Christi, in duo divisus dialogis*. Całość zaś opublikował w Kolonii Maternus Cholinus w 1568 roku pod tytułem *Martini Cromeri Monachus, sive Colloquiorum de religione libri quattuor, binis distincti dialogis. Quorum tres priores ab auctore sic nunc aucti et recogniti sunt, ut merito novi dici queant, quibus quartus totus iam recens accessit. Cum indice luculento*. Z 1568 roku pochodzi pewna liczba egzemplarzy czterech ksiąg dialogu z następującą kartą tytułową: *Monachus, sive Colloquiorum de religione libri tres, binis distincti dialogis. Iterum ac tertium ab auctore sic aucti et recogniti, ut novum hoc nunc opus et dici possit et revera sit*⁶.

⁵ J. Fijałek, *Przekłady pism św. Grzegorza z Nazyanzu w Polsce, wiadomość bibliograficzna i patrystyczna*, „Polonia Sacra” 1 (1918) s. 132-133.

⁶ Z 2021 roku pochodzi krytyczne wydanie dialogów. Zob. M. Kromer, *Monachus, sive de religione libri quattuor, binis distincti dialogis*, opr. A. Dziuba – W. Koppek – K. Mogielnicki, red. J. Pigoń, Lublin 2021. Publikacja ukazała się w serii „Staropolski dramat i dialog religijny” (red. J. Dąbkowska-Kujko, t. 6); M. Kromer, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, opr. J. Dąbkowska-Kujko – P. Kociumbas, red. E. Buszewicz, Lublin 2021. Seria „Staropolski dramat i dialog religijny” (red. J. Dąbkowska-Kujko,

Chociaż wkład Kromera w reformę Kościoła katolickiego w Polsce i polemikę z reformacją jest wysoko ceniony, to jednak nie doczekał się dotąd uwagi badaczy⁷. Prymarnym celem niniejszej publikacji jest zbadanie kontekstu, w jakim pojawia się w dialogach imię św. Augustyna oraz rola autorytetu Ojca Kościoła w argumentacji mnicha. Celem sekundarnym jest zachęcenie uczonych, głównie zainteresowanych renesansową recepcją wczesnochrześcijańskich pisarzy, do studiów nad monumentalnym dialogiem polemiczno-religijnym przedstawiciela polskiej kontrreformacji. Proponowany artykuł jest zatem próbą przyjrzenia się obecności w teologicznych tekstach Kromera tak ważnego dla reformacji autorytetu, jakim był św. Augustyn. Na refleksję badawczą oczekują jeszcze inni Ojcowie Kościoła, tak chętnie przywoływani przez duchownego.

Postać i poglądy biskupa z Hippony pojawiają się na kartach dialogów (zarówno polskich, jak i łacińskich) wielokrotnie. Można wyróżnić kilka ich kontekstów. Jednym z nich jest powoływanie się na autorytet Ojców Kościoła *in gremio*, wśród których znalazł się Augustyn. Ma to miejsce głównie w dialogu łacińskim, w którym imię świętego, jego dzieła i poglądy pojawiają się zdecydowanie częściej niż w tekście polskim, mniej obszernym i adresowanym do niewykształconego odbiorcy⁸. I tak na przykład po raz pierwszy w tej funkcji pojawia

t. 5; tutaj znajduje się też obszerniejsza informacja na temat dialogu Kromera z reformacją). Zob. Dziuba, *Marcin Kromer i dialog z reformacją*, s. 5-35. Cytaty zamieszczone w niniejszym artykule pochodzą z tej publikacji. Odniesienia do polskiego tekstu zostaną oznaczone jako „Kromer, *Rozmowy*”, do łacińskiego natomiast – jako „Cromerus, *Monachus*”. Cyfra rzymska oznacza księgę, w przypadku tekstu łacińskiego pierwsza cyfra arabska – numer rozmowy, kolejna cyfra arabska – akapit.

⁷ Już Maciej Korolko w artykule z 1989 roku pisał: „Obecność Marcina Kromera w historii literatury polskiej epoki renesansu jest wprawdzie bezdyskusyjna, lecz niepotwierdzona dotąd studiami analitycznymi” (M. Korolko, *Retoryczna sztuka Rozmów Dworzanina z Mnichem Marcina Kromera*, SW 26 (1989) s. 47).

⁸ Píše o tym Kromer *expressis verbis*, gdy tłumaczy powód napisania dialogów w języku wernakularnym, zarówno w polskiej, jak i łacińskiej wersji *Rozmów*: „(...) a wszakoż iż wiele jest ludzi obojej płci w narodzie naszym polskim, którzy radzi się też około takich rzeczy i pisma obierają, a niemieckiego ani łacińskiego pisma nie czytają albo nie rozumieją, zdało mi się za potrzebną nieco o takich rzeczach naszym językiem napisać” (przedmowa, 1); „(...) suscepit tamen labore conscribendi aliquid lingua vernacula in gratiam Polonorum meorum, quo ii, qui in litteris non ita multum progressi essent, ut legere et intelligere ea, quae Lingua Latina a viris doctis et piis in hoc genere conscripta sunt, recte possent” (M. Kromer, *De falsa*, 1559, k. br.). O ile nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia pochodzą od autorki.

się w akapicie 110 pierwszej mowy w księgi pierwszej⁹, gdy Kromer wymienia autorów wraz z tytułami ich dzieł, piszących o wstawiennictwie świętych poprzez modlitwy do nich (*invocatio sanctorum*). W tym gronie znaleźli się Orygenes, Grzegorz z Nazjanzu, Jan Chryzostom, Ambroży, Augustyn i jego *De cura pro mortuis*¹⁰. O ofierze prześlagnia (*sacrificium propitiatorium*) obok Augustyna (*Enchiridion, lib. 10; sermo de verbis Apostoli, Questio ad Dulcitium*)¹¹ mieli pisać Cyprian i Ambroży. Gdy mowa jest o *transsubstantiatio*, Augustyn i jego mowa *De verbis Domini* (28)¹² pojawił się obok Justyna, Cypriana, Cyryła Jerozolimskiego, Bazylego, Jana Chryzostoma, Ambrożego, Jana Damasczeńskiego i Teofilakta. W tym samym akapicie, w podobnej funkcji, ale tym razem w kontekście liczby sakramentów, wystąpił biskup z Hippony¹³ i jego dzieło *Contra epistolam Parmeniani* (ks. II)¹⁴ obok Cypriana, Tertuliana, Hieronima i papieża Leona. Także interesujące nas imię występuje wśród autorów piszących o sakramencie bierzmowania. Kromer wymienia tu również Cypriana, Tertuliana i papieża Fabiana. Jak widać, osobą, która zawsze miała coś do powiedzenia w ważnych dla Kościoła kwestiach, był, zdaniem Kromera, Augustyn. Warto zaznaczyć na marginesie, że część pism Cypriana, na które powołuje się w przywołanym akapicie polski pisarz, jest nieautentycznych¹⁵. O ile powyższe informacje potwierdzają odczytanie Kromera w literaturze patrystycznej i jego znajomości kwestii poruszanych przez protestanckich autorów, o tyle w łacińskim dialogu pojawia się imię św. Augustyna także w charakterze odwołania czasowego, np. „Augustini aequalis Optatus”¹⁶, „Iam vero et Carthaginen[is] quinta synodus Augustini

⁹ Cromerus, *Monachus* I 1, 110.

¹⁰ Augustinus, *De cura pro mortuis gerenda* 1, 1-3, PL 40, 591-593.

¹¹ Augustinus, *Enchiridion* 110, PL 40, 283-284; Augustinus, *De octo Dulcitii quaestionibus* 2, PL 40, 157-158. Nie udało się zidentyfikować mowy.

¹² Nie udało się zidentyfikować mowy. Być może jest to jedna z katechez przedchrześcijańskich, o których pisze ks. Antoni Żurek. Zob. A. Żurek, *Katecheza eucharystyczna św. Augustyna*, VoxP 57 (2012) s. 853-862.

¹³ W dialogu nie pojawia się to określenie. W polskim tekście Kromer odnotował: „Numidyjskiego królestwa biskupy w Afryce, między którymi ś[więty] Augustyn był” (Kromer, *Rozmowy* III 277).

¹⁴ Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani libri tres* 2, 13, 28-29, PL 43, 70-72.

¹⁵ Chodzi tutaj o *De cena Domini* i *De ablutione pedum*. Szerzej na ten temat, zob. A. Dziuba, *Habent sua fata libelli. Losy dzieła „De cardinalibus operibus Christi”*, VoxP 79 (2021) s. 83-98.

¹⁶ Cromerus, *Monachus* III 2, 185.

tempore”¹⁷. Kromer przyjmuje zatem, że najbardziej rozpoznawalnym Ojcem Kościoła (i łatwym do umiejscowienia w czasie) przez czytelników łacińskiego tekstu jest właśnie autor *Confessiones*. Nie ma w tym nic dziwnego, gdyż ten Ojciec Kościoła był postacią niezwykle ważną nie tylko w Kościele katolickim, ale też dla Lutra¹⁸ i jego następców. Ten fakt dostrzega autor dialogu, pisząc: „Augustini doctrina et scripta in magno etiamnum pretio sunt, nec modo apud recte sentientes, verum etiam apud haereticos”¹⁹.

Zanim jednak przyszedł biskup warmiński, świetnie zaznajomiony z twórczością Augustyna, przystąpił do erudycyjnej dysputy z rywalami, ukrytymi pod postacią Dworzanina, napisze polski dialog, jak wyżej wspomniano, adresowany do mniej czytanego i wykształconego odbiorcy. W nim także pojawiły się odwołania do biskupa z Hippony. Po raz pierwszy imię Augustyna zostało wspomniane w emocjonalnej rozmowie²⁰ o małżeństwie, gdy Dworzanin stawia tezę, że katolicycy pisarze twierdzą: „Iż lepiej kapłanowi z wolną białogłową, ba i z cudzą żoną obcować, niżli się ożenić!”²¹. Mnich, polemizując z rozmówcą, powołuje się po raz pierwszy w rozmowie na autorytet Augustyna, który z szacunkiem pisał o kobietach²². Na marginesie pojawia się w tym miejscu Kromerowe odesłanie do tekstu *De bono coniugali*²³. W zażartej dyspucie Dworzanin ujawnia stanowisko protestantów na temat wyższości Pisma

¹⁷ Cromerus, *Monachus* III 2, 281.

¹⁸ Sam Marcin Luter wywołał się z zakonu augustianów. Szerzej o znaczeniu św. Augustyna dla myśli reformacyjnej, zob. Ł. Barański – J. Sojka, *Historia i teologia luterkańskiej odnowy Kościoła w Niemczech w XVI wieku*, cz. 2, Bielsko-Biała 2017, s. 14.

¹⁹ Cromerus, *Monachus* II 2, 29: „Nauka Augustyna i pisma są wysoko cenione nie tylko przez ludzi prawomyślnych, lecz także heretyków”. Taką samą opinię wyraził wcześniej w polskim dialogu (II 187) i opatrzył ją uwagą o błędach, do których przyznawał się Ojciec Kościoła w *Retractationes*. Mnich, uczony obrońca katolicyzmu, bohater dialogu, podpierając się autorytetem Augustyna, człowieka „ostrego rozumu i ćwiczonego w Piśmie” (II 188), usprawiedliwia w ten sposób zdarzające się omyłki w nauce Kościoła i wykładni Pisma Świętego.

²⁰ Polska wersja dialogu jest bardziej emocjonalna i zawiera dosadniejsze słownictwo niż tekst łaciński. Wynika to z innego adresata obu dzieł, poziomu ich wykształcenia, a co się z tym wiąże, możliwości percepcji argumentów. Dla „prostych” Polaków bardziej przekonujące są tezy okraszone dosadnym słowem, przysłowiem czy niewybrednym żartem.

²¹ Kromer, *Rozmowy* I 12.

²² Kromer, *Rozmowy* I 12.

²³ Augustinus, *De bono coniugali* 11, PL 40, 382-383.

Świętego nad tekstami Ojców Kościoła²⁴, nawet cenionego afrykańskiego biskupa:

Nie wiem, co Augustyn, ale i Ambroży pisze, ale wiem, iż ś[więty] Paweł powiada: „Uciwiał małżeństwo we wszystkich a łoża niepokalane. Ale kurewniki i cudzołężniki będzie Bóg sądził”²⁵. Toć jest Słowo Boże, któremu ani Augustyn, ani Ambroży, ani żadne wymysły ludzkie przeciwieć się nie mogą²⁶.

Co ciekawe, w łacińskim dialogu nie znajdziemy tej wymiany zdań, chociaż można zauważyć kilka miejsc wspólnych, w których pojawia się imię autora *Confesiones*.

Nieco inaczej wygląda sytuacja w przypadku rozważań na temat sekt i schizm. Ta problematyka wraz z odwołaniem do poglądów biskupa z Hippony zaledwie kilkakrotnie została poruszona w polskim tekście, podczas gdy w łacińskim jest wyraźnie obecna. Bez wątpienia św. Augustyn i jego *De haeresibus ad Quodvultdeum* jest dla Marcina Kromera prymarnym źródłem wiedzy na temat głosicieli poglądów sprzecznych z nauką Kościoła. Co ciekawe, w obu wersjach dialogu pojawiła się refleksja, że są oni pożyteczni: „Są-ć barzo pożyteczni Kościołowi kacerze, jako pisze ś[więty] Augustyn, nie²⁷ iżby prawdy uczyli, której nie umieją, ale iż cielesne ku szukaniu, a duchowne prawe krześcijany ku objawieniu prawdy pobudzają”²⁸. Ta sama treść w języku łacińskim znajduje się w *Monachus, sive de religione*²⁹. Na autorytet biskupa z Hippony Kromer powołuje się bezpośrednio, gdy tytułowy bohater wspomina o poglądach Ariusza na biskupstwo³⁰. Warto przywołać też passus z pierwszej polskiej rozmowy, w którym Kromer ustami Mnicha charakteryzuje poglądy antycznych

²⁴ Kromer w wypowiedzi sympatyka luteranizmu nawiązuje do zasady *sola Scriptura*, gdyż Dworzanin otwarcie przyznaje, że nie czyta Ojców Kościoła, a powołuje się jedynie na autorytet Pisma Świętego.

²⁵ Hbr 13,4.

²⁶ Kromer, *Rozmowy* I 13.

²⁷ Od tego miejsca do końca paragrafu I 98 znajduje się Kromerowe tłumaczenie cytatu z *De vera religione* 8, 15 (PL 34, 129).

²⁸ Kromer, *Rozmowy* I 50.

²⁹ Cromerus, *Monachus* I 2, 203. Ten cytat pojawił się już w *De falsa nostri temporis et vera Christi religione, libri duo primi, de quattuor Polonica lingua ante octo et novem annos conscriptis atque editis nunc recens Latina lingua donati et aucti*, [Dilingen] 1559, k. R3v.

³⁰ Kromer, *Rozmowy* III 158: III 283.

innowierców oraz podaje imiona ich krytyków. Wymienia Ariusza, Lucyfera, Wigilancjusza i Jowiniana³¹. Augustyna wspomina jako polemistę z tezami Jowiniana na temat małżeństwa i dziewictwa, przywołując na marginesie jego *De haeresibus*³². W tekście łacińskim nie ma odpowiadającego mu passusu, chociaż Kromer kilkakrotnie i w różnych kontekstach wylicza różnorodne sekty, powołując się czasami na poglądy Augustyna. Zgoła odmiennie, niż przywołany wyżej, został skonstruowany inny akapit, w którym Kromer wymienił o wiele większą liczbę odstępstw, poczynając od sekty nazarejczyków, a skończywszy na Janie Husie³³. Przyświecała mu myśl, że dawne herezje otworzyły drzwi³⁴ konfesjom reformatorskim. Biechanin nie wymienił, nawet na marginesie, żadnych katolickich polemistów, nie scharakteryzował także poglądów herezjarchów. Powodem tych znaczących różnic w narracji jest autorska świadomość odmienności adresata dzieła i jego intelektualnych możliwości.

W polskich *Rozmowach* Kromer wspomina św. Augustyna w kontekście informacji o antycznych sektach i schizmach zaledwie kilkakrotnie. Poza wyżej wspomnianymi passusami, należy przywołać jeszcze dwa, z których pierwszy zawiera istotną ocenę autorów protestanckich w kontekście odczytywania Pisma Świętego i cytat z *De Trinitate*:

W tym-że-ć wszyscy kacerze błędzą, nie iżeby Słowa Bożego, to jest Pisma za sobą nie mieli, ale iż je źle rozumieją i wykładają. Świadczy o tym ś[więty] Augustyn, tak pisząc: „Wszystcy kacerze na to się wydawają, aby z jednegoż Pisma Ś[więtego] fałszywych a omylnych dum swych bronili”³⁵. Także De Genes[i] ad lit[teram] li[bro] 7, caput 4³⁶.

O tym, jak ważny dla Kromera był to osąd, świadczy, że umieścił go w łacińskim tekście³⁷, chociaż bez przywołania siódmej księgi komentarza do Genesis³⁸. Do tej myśli wraca Kromer w drugiej rozmowie, gdy pisze:

³¹ Kromer, *Rozmowy* I 50.

³² Augustinus, *De haeresibus* 82, PL 42, 45-46.

³³ Cromerus, *Monachus* II 2, 89.

³⁴ Kromer metaforycznie i obrazowo mówi tutaj o bramach piekieł – „inferorum portas”.

³⁵ Augustinus, *De Trinitate* 1, 3, PL 42, 823.

³⁶ Kromer, *Rozmowy* I 114; Augustinus, *De Genesi ad litteram libri XII* 7, 4, PL 34, 358.

³⁷ Cromerus, *Monachus* I 1, 28.

³⁸ W miejscu tak dokładnie określonym przez Kromera nie ma uwag na temat herezji. Są natomiast rozważania na temat duszy. Wydaje się, że mogła to być jego pomyłka, której uniknął w łacińskim tekście. Obszerny akapit 28, odpowiadający skromnemu

Także wiele innych błędów ze złego wyrozumienia Pisma Świętego tak Nowego, jako Starego Zakonu w Kościele krześcijańskim powstało, o czym i Augustyn ś[więty] świadczy in Ioan[nem] tract[atu] XVIII³⁹, tak pisząc: „Nie z inąd powstały kacerstwa i niektóre nauki przewrotne, które sidlą duszę a w głębią rzucają, jedno gdy dobre pisma niedobrze rozumiane bywają, a to, co w nich niedobrze bywa rozumiano, upornie a śmieje bywa twierdzono”⁴⁰.

Skoro w polskim tekście pojawił się cytat z tekstu św. Augustyna, należy domniemywać⁴¹, że passus ten znajdzie się też w łacińskiej wersji *Rozmów*. Można go odnaleźć w drugiej rozmowie księgi drugiej⁴². Chociaż pisarz nieco inaczej wprowadza cytat z komentarza do Ewangelii św. Jana, gdyż Augustyn jest tu tylko jednym z potwierdzających tezę o błędach herezji wynikających ze złego rozumienia Pisma Świętego, to jednak przytoczone słowa z jego dzieła są oryginałem tłumaczenia z polskiego dialogu. Co ciekawe, w takim samym kontekście odnajdujemy ten cytat w dziele protektora i przyjaciela Kromera, Stanisława Hozjusza w *De expresso Dei verbo*⁴³. Pojawił się także w pierwszym łacińskim wydaniu dialogów z 1559 roku (k.4r.) i chociaż kontekst jest identyczny, to jednak okalające go zdania są inne. W kolejnym passusie Kromer powołuje się na biskupa z Hippony i na jedno z jego dzieł, gdy Mnich udowadnia, że „od jedności się odszczepiać”⁴⁴ jest ciężkim grzechem i jako argument przywołuje słowa z *De bapt[ismo] cont[ra] Donatistas*: „Co pomaga człowiekowi zdrowa wiara labo snadź zdrowa świętość wiary, gdzie śmiertelną

I 114, zawiera odpowiedź Mnicha na słowa Dworzanina, który twierdzi, że zarówno Luter, jak i inni twórcy doktryny ewangelickiej posiłkują się Pismem Świętym. Teologowie katoliccy natomiast sięgają po naukę „fałszywych proroków”, jakim są komentatorzy Pisma Świętego, w tym Ojcowie Kościoła. Mnich, obalając zarzut swego rozmówcy, szuka argumentów najpierw w Nowym Testamencie, by za chwilę podeprzeć się pismami Cypriana, Atanazego, Hilarego i Augustyna. Kończy swoją wypowiedź powołaniem się na autorytet współczesnych mu teologów kontreformacyjnych (Nicolaus Villagagnon, Hieronim Emser, Georgius Vicelius, Fridericus Staphylus, Ioannes Dittembergius).

³⁹ Augustinus, *Tractatus in Evangelium Ioannis* 18, 1, PL 35, 1536.

⁴⁰ Kromer, *Rozmowy* I 174.

⁴¹ Zdaje się na to wskazywać warsztat Kromera. Pisarz, który zadał sobie trud przekładu tekstu źródłowego, zazwyczaj wkleja odpowiedni passus do łacińskiego dialogu.

⁴² Cromerus, *Monachus* II 2, 17.

⁴³ *Stanislai Hosii, De expresso Dei Verbo*, [Dillingen] 1558, k.3v.

⁴⁴ Kromer, *Rozmowy* I 151.

raną odszczępienia zagładzone jest zdrowie miłości?”⁴⁵. Zdecydowanie więcej jest miejsc w tekście łacińskim, w których mowa jest o dawnych herezjach, gdzie pisarz przywołuje zdanie świętego i podpira się jego opinią w prowadzonym dyskursie. Zazwyczaj jednak wymienia go wśród innych pisarzy antycznych, którzy zajmowali się podobnym problemem. I tak, gdy Mnich twierdzi, że odstępstwa od wiary nie są niczym nowym i pojawiały się już dawniej, przywołuje imiona autorów, którzy o tym zaświadczyli: Epifaniasza, Hieronima, Augustyna, Prospera z Akwitanii⁴⁶. Na samego Augustyna powołuje się, gdy mowa jest o tym, że heretycy nie potrafią utrzymać w swoim gronie jedności. W drugiej rozmowie księgi drugiej Mnich analizuje brak zgody w łonie protestantów, wspominając o różnicy zdań⁴⁷ między Lutrem a Kalwinem oraz Stankarem i reformatorami z Pińczowa. Konflikt protestantów przypomina mu spór maksymianistów i pozostałych donatystów za czasów Augustyna, czyli: „Et tempore Augustini”⁴⁸. W tym przypadku Ojciec Kościoła jest dla Kromera tylko wyznacznikiem czasowym. Ważniejszą funkcję pełni w innym passusie, w którym Bieczanin przypomina, że w swoich dziełach biskup z Hippony pisał o trzech grupach wyznaniowych, które odłączyły się od donatystów: „Idem usu venit olim Donatistis, ut cum ipsi se ab Ecclesia segregassent eamque damnarent, idem a suis vicissim discipulis Rogatistis, Maximianistis ac circumcellionibus paterentur, ut est apud Augustinum”⁴⁹. Kromer, prawdopodobnie wychodząc z założenia, że *lector eruditus* zna odpowiednie pisma antycznego autora, nie przywołuje żadnego z nich. Osobną grupę stanowią miejsca, w których mowa jest o protestantach odwołujących się do twórczości św. Augustyna. Jako pierwszy pojawia się Jan Kalwin i cytat z jego listu do

⁴⁵ Kromer, *Rozmowy* I 151; Augustinus, *De baptismo contra Donatistas* 8, 11, PL 43, 116. Przywołane w artykule polskie przekłady passusów z tekstów św. Augustyna są jednocześnie w ogóle pierwszymi translacjami słów biskupa z Hippony na język polski. Z tego powodu warto je przytoczyć *in extenso*.

⁴⁶ Cromerus, *Monachus* I 1, 144.

⁴⁷ Zob. objaśnienia do: Cromerus, *Monachus* II 2, 31, s. 691.

⁴⁸ Cromerus, *Monachus* II 2, 31.

⁴⁹ Cromerus, *Monachus* I 2, 185: „Tak samo niegdyś wydarzyło się z donatystami, że gdy odłączyli się od Kościoła i go potępili, zostali podzieleni przez swoich uczniów: rogacjan, maksymianistów i circumcelionów, jak jest u Augustyna”. W kontekście donatystów należy przywołać jeszcze akapit III 1, 75, który ma charakter jedynie informacyjny, a mianowicie zawiera wzmiankę, że św. Augustyn o nich pisał.

Jacoba Sadoletto⁵⁰, w którym francuski protestant wspomina o obrazie dawnego Kościoła, utrwalonym w pismach Chryzostoma, Bazylego, Cypriana, Ambrożego i Augustyna. Kolejnym jest Jacob Andreae, o którym Kromer pisał, że w jednym ze swoich pism bronił poglądów Lutra na temat dobrych uczynków, powołując się na takie same zapamiętanie św. Augustyna⁵¹. Z przywołanych powyżej miejsc z obu wersji dialogu polemicznego Kromera wynika, że w kontekście rozważań na temat schizm i sekt w Kościele katolickim postać Augustyna jest dla pisarza na tyle ważna, że przywołuje ją kilkakrotnie, chociaż nie w najistotniejszych kwestiach. Biskup z Hippony pojawia się często w szerszym gronie, zwykle obok Cypriana, Ambrożego i Hieronima, nierzadko po prostu jak ten, który pisał o dawnych herezjach, a więc jego dzieła są źródłem informacji historyczno-teologicznych. Niekiedy twórca *Confesiones*, zdaniem Bieczanina, jest autorem na tyle ważnych myśli, że uznał je za warte nie tylko przytoczenia w łacińskim dialogu, ale też przetłumaczenia na język polski.

Kromer opierał się na autorytecie Augustyna także w partiach dialogu, poświęconych Pismu Świętemu. Należy przywołać w tym miejscu bardzo ważną uwagę Mnicha, wpisującą się w problematykę niniejszego artykułu. W polskiej drugiej rozmowie, która poruszaną tematyką odpowiada łacińskiej drugiej księdze („Czego się krześcijański człowiek dźwżyć ma Mnicha z Dworzaninem rozmowa wtóra”/ „Colloquiorum de re[li]gione liber secundus, qui est De vera Christi religione et quid homini Christiano in ea sequendum sit, sive de Verbo Dei”) znalazła się dysputa na temat obecności Ducha Świętego w trakcie pisania dzieł teologicznych. Jak zauważa Mnich, czołowi autorzy protestanczy – Luter i Melancton, którzy twierdzili, że tworzą pod natchnieniem Ducha Świętego, niejednokrotnie poprawiali swoje edycje⁵². Zdaniem tytułowego bohatera oznacza to, że Duch Święty nie zawsze jest obecny przy pisać. Wyjątkiem od tego i świadectwem Jego stałej obecności mają być tacy Ojcowie Kościoła, jak Cyprian, Augustyn, Hieronim, o których Kromer pisze: „[...] co się wyżej w onych zacnych, uczonych i świętych ludziach: Cyprianie, Augustynie, Hieronimie, których rozumu, usta i palce jawnie Duch Ś[więty]

⁵⁰ Szerzej na temat tej postaci i listu Kalwina, zob. objaśnienia do: Cromerus, *Monachus* I 1, 107, s. 578.

⁵¹ Cromerus, *Monachus* I 2, 37. Prawdopodobnie chodzi o: Iacobus Andreae, *Ad Friderici Staphyli confictaset calumniae plenas antilogias responsio*, Francoforti 1558, s. 63-64.

⁵² Kromer, *Rozmowy* II 213.

sprawował, dowodnie okazało”⁵³. Odpowiadające cytatowi zdanie, które znalazło się w tekście łacińskim, jest jego dosłownym przekładem: „Id, quod in eximiis illis doctis ac sanctis viris Cypriano, Augustino, Hieronymo, quorum mentes, linguas ac digitos non obscure Spiritus Sanctus rexit, ostensum est”⁵⁴. W kontekście recepcji Starego Testamentu pojawia się we wszystkich wersjach dialogu teza o trzech poziomach rozumienia jego tekstu. W drugiej polskiej rozmowie brzmi ona następująco: „A na koniec tak mamy rozumieć o wszystkim Piśmie Starego Zakonu, iż trojake jest, jako i Augustyn święty pisze, i sama rzecz pokazuje”⁵⁵. Na marginesie pojawia się odwołanie do mowy *De assumptione Mariae*. Podobna myśl z tym samym odesłaniem znalazła się w łacińskiej wersji z 1559 roku (k. e4v) i w wydaniu z 1568 roku. Tutaj mamy do czynienia z pewnym rozszerzeniem (o Nowy Testament i Jana Chryzostoma): „In summa, hoc de universa Veteris atque adeo Novi quoque Testamenti scriptura sentire nos oportet tria esse eius genera, sicut et Augustinus et Chrysostomus memoriae prodidere et res ipsa indicat”⁵⁶. Kromerowi chodzi w tym miejscu o trojake rozumienie Pisma Świętego, a mianowicie: literalne, literalne i przenośne oraz tylko przenośne. Pewien niepokój czytelnika może już wzbudzić źródło, na jakie powołuje się w polskim dialogu, gdy mowa jest o Starym Testamencie. Tekst o wniebowzięciu Maryi powinien odnosić się raczej do Nowego Testamentu. Jeszcze większy problem pojawia się przy próbie odnalezienia tej mowy wśród pism Augustyna. Okazuje się, że biskup z Hippony nie jest jej autorem. Co więcej, nie jest to *sermo*, ale *tractatus*, który to gatunek zdecydowanie lepiej nadaje się do rozważania o poziomach rozumienia Pisma Świętego. Identyfikacja dzieła pozwoliła przypisać je Alkuinowi (*Flaccus Albinus Alcuinus*), średniowiecznemu mnichowi. Jego tekst znalazł się w *Patrologia Latina* 40, 1141-1148, tomie obejmującym dzieła Augustyna oraz te jemu przypisywane.

Zagadnieniem, w poruszaniu którego Kromer podparł się w wernakularnych *Rozmowach* autorytetem biskupa z Hippony, jest chrzest małych dzieci w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Chociaż sam Marcin Luter przyjął rozumienie sakramentu sformułowane przez Augustyna⁵⁷, to jednak w tym przedmiocie Bieczanin poza wspomnianym wyjątkiem nie

⁵³ Kromer, *Rozmowy* II 215.

⁵⁴ Cromerus, *Monachus* II 2 59.

⁵⁵ Kromer, *Rozmowy* II 151.

⁵⁶ Cromerus, *Monachus* II 1, 148.

⁵⁷ Barański – Sojka, *Historia i teologia*, cz. 2, s. 11.

odwołuje się do poglądów biskupa. W polskim dialogu czytamy: „Krzčili też dziatki nierozumne, a które jeszcze wierzyć nie mogły, o czym świadczą Augustyn i Orygenes, starzy a godni wiry doktorowie”⁵⁸; „Tą drogą też Augustyn ś[więty] szedł, przeciwko donatystom pisząc, którzy się spierali, iżebymałe dziatki nie miały być chrzczone”⁵⁹. Oba cytaty pochodzą z partii tekstu, w których katolicki polemista ustami Mnicha tłumaczy Dworzaninowi, który, jako zwolennik reformacji, jest przekonany, że Kościół winien przestrzegać tylko tego, co zostało napisane w Piśmie Świętym (*sola Scriptura*), że już we wczesnych wspólnotach chrześcijańskich chrzczono niemowlęta i małe dzieci, które nie przyjęły jeszcze wiary. Pierwszy z nich, przetłumaczony, znalazł się w łacińskiej drugiej rozmowie drugiej księgi⁶⁰. Kromer nie wspomina jednak w tym passusie o „zaklinaniu i wypędzaniu czarta”, o czym według polskich *Rozmów* mieli pisać Chryzostom, Augustyn i Cyprian⁶¹. Chodzi tutaj prawdopodobnie o egzorcyzm chrzcielny, którego nie było w pierwotnym Kościele („z pirwu przy chrzcie nie bywało”), a o którym pierwsza wzmianka miało się pojawić u św. Cypriana⁶². Warto odnotować, że w przywołanych dziełach Augustyna nie ma informacji na ten temat⁶³.

Colloquia najczęściej, bo aż dziesięć razy, odwołują się do autorytetu biskupa z Hippony w trakcie rozważań na temat hierarchii i sukcesji w Kościele, prymatu papieża i stanowiska biskupa. Kilkakrotnie pojawia się imię świętego w argumentacji dotyczącej ważnej roli Tradycji w Kościele. Warto zauważyć, że tej problematyki jest stosunkowo niewiele w polskim tekście. Tylko raz została wspomniana zwierzchność Stolicy

⁵⁸ Kromer, *Rozmowy* II 241.

⁵⁹ Kromer, *Rozmowy* IV 30.

⁶⁰ Cromerus, *Monachus* IV 2, 104.

⁶¹ Kromer, *Rozmowy* IV 157.

⁶² C. Krakowiak, *Egzorcyzmy chrzcielne w liturgii rzymskiej*, „Seminare” 36/4 (2015) s. 28.

⁶³ Jako pierwsze pojawiło się w marginalium *De dogmatibus ecclesiasticis*, które było przypisywane biskupowi z Hippony, ale powstało w V wieku. Zostało napisane przez Gennadiusza z Marsylii. W dziele tym w 33 akapicie (PL 42, 1217) jest mowa o chrzcie, ale nie ma wzmianki o egzorcyzmie. Drugim pismem, wspomnianym w marginalium, jest *De haeresibus* (PL 42, 21-50), w którym zaledwie kilkakrotnie Augustyn wspomniał chrzest, ale jedynie w kontekście omawianej schizmy lub herezji. Brakuje wzmianek na temat modlitwy chrzcielnej także w *De unico baptismo contra Petilianum ad Constantinum liber unus* (PL 43, 595-614). Kilkakrotnie pojawiła się jedynie wzmianka, że chrzest wypędza demony (Augustinus, *De unico baptismo* 14, 15, 16).

Apostolskiej, którą miał potwierdzać Augustyn⁶⁴. Zdanie to przetłumaczone na łacinę znalazło się też w drugiej rozmowie księgi trzeciej⁶⁵. Najwięcej wzmianek o roli Tradycji w Kościele, autorytetu Ojców Kościoła i znaczenia synodów pojawiło się w czwartej księdze *Rozmów*, zatytułowanej *O nauce Kościoła świętego Dworzanina z Mnichem rozmowa czwarta i ostateczna*. Twierdzenie, że tam, gdzie nie wypowiedziało się Pismo Święte, należy sięgać po tradycję i obyczaj, zostało przez Kromera poparte cytatem z dzieła Augustyna:

O tym tak pisze Augustyn ś[więty]: „W tych rzeczach, o których nic nie ustanowiło Pismo Boże, zwyczaj ludu Bożego a wzięte obyczaje przodków za Zakon albo ustawę dżierzany być mają. A jako przestępcę ustaw Boskich, tak i ci, którzy gardzą zwyczajami kościelnymi, powściągani być mają”⁶⁶.

Zgodnie ze stosowaną przez Kromera zasadą, że *passus* polskiego tekstu z cytatem z dzieła Biskupa Hippony winien pojawić się też w dialogu łacińskim, zdanie z listu do Kasulana znalazło się w pierwszej księdze czwartego dialogu⁶⁷. Nie ma tam natomiast drugiego zdania z polskiego cytatu o karaniu za nieprzestrzeganie „*mos populi Dei et instituta maiorum*”. Rygor posłuszeństwa obyczajowi i prawu kościelnemu zostaje poparty autorytetem Augustyna jeszcze raz⁶⁸. Tu także polski pisarz sięga po argument z prac biskupa z Hippony, tym razem z dwóch miejsc *De baptismo*⁶⁹. Jednak tylko drugie jest przetłumaczonym cytatem. Wywód kończy stwierdzeniem: „Toż powtarza, odpisując na pytanie Januariusza i, na innych miejscach”⁷⁰. Odpowiadający temu miejscu *passus* w łacińskim dialogu jest obszerniejszy i znajdują się tu aż trzy cytaty z pism Augustyna, w tym ze wzmiankowanego jedynie w tekście polskim listu⁷¹. Ponownie więc doszedł do głosu sceptycyzm Kromera co do możliwości percepcyjnych polskiego czytelnika. To, co w łacińskich *Rozmowach* zostało zawarte w cytatach, których pisarz nie komentuje i nie analizuje, traktując je jako wystarczająco przekonujące argumenty,

⁶⁴ Kromer, *Rozmowy* III 267; Augustinus, *Ep.* 43, 7, PL 33, 163.

⁶⁵ Cromerus, *Monachus* III 2, 260.

⁶⁶ Kromer, *Rozmowy* IV 14; Augustinus, *Ep.* 36, 1, PL 33, 136.

⁶⁷ Cromerus, *Monachus* IV 1, 17.

⁶⁸ Kromer, *Rozmowy* IV 19.

⁶⁹ Augustinus, *De baptismo* 4, 24, PL 43, 174; 2, 7, PL 43, 133.

⁷⁰ Kromer, *Rozmowy* IV 19.

⁷¹ Cromerus, *Monachus* IV 1, 22; Augustinus, *Ep.* 54, 1, PL 33, 200.

w polskim tekście zostało opowiedziane oraz zilustrowane jednym zaledwie cytatem, którego perswazyjny charakter został podparty stwierdzeniem, że Augustyn wyraża ten sąd i w innych pismach. Tematem, którego Kromer nie poruszył w polskim tekście, a który wielokrotnie pojawiał się w dyspucie katolickich teologów z reformatorami, jest uznanie stanowiska biskupa istniejącego w hierarchii Kościoła katolickiego. Protestanci twierdzili, że jest ono równoznaczne z prezbiterem⁷². Ta problematyka pojawia się przede wszystkim w księdze trzeciej (*Colloquiorum de religione liber tertius, qui est de Ecclesia Christi*). Bieczanin, stojąc na stanowisku, że urzędy kapłańskie zostały ustanowione już przez Apostołów⁷³, krytykuje zażarcie Lutra, Kalwina i ich zwolenników, że stawiając się w roli Boga, sami tworzą niepotwierdzone przez Tradycję Kościoła stanowiska⁷⁴. A przecież zarówno diakonów, jak biskupów i prezbiterów Chrystus dał swojemu Kościołowi („Christus Ecclesiae suae dedit”)⁷⁵. Tak postawioną tezę potwierdza, odwołując się do wielu miejsc w Nowym Testamencie. Nie poprzestaje jednak na tym, lecz w dalszej kolejności przywołuje listy pierwszych papieży i pisma Ojców Kościoła, w tym Augustyna. Po raz pierwszy jego imię zostaje wspomniane wśród kilkunastu autorów⁷⁶, którzy pisali o kapłaństwie⁷⁷. Podobnie wygląda sytuacja w przypadku informacji o obowiązkach biskupa. Tu także Augustyn i jego pisma, omawiające to zagadnienie, zostali wymienieni wśród innych antycznych autorytetów, bynajmniej nie na pierwszym miejscu⁷⁸. Kolejna wzmianka pojawia się pod koniec pierwszej rozmowy księgi trzeciej, gdy Kromer twierdzenie o apostołskiej sukcesji w Kościele

⁷² Szerzej na temat tytułu i roli prezbitera w antycznym Kościele, zob. T. Nawracała, *Między prezbiterem a kapłanem. Kilka uwag o zmianie słownictwa w teologii kapłaństwa*, „Studia Gdańskie” 39 (2016) s. 31-47. Autor artykułu dość szczegółowo omawia rozumienie obowiązków prezbitera w pismach pierwszych wieków chrześcijaństwa (s. 37-42), nie odwołując się przy tym do autorytetu Augustyna. O powszechnym kapłaństwie i urzędzie kościelnym w Kościele protestanckim, zob. Barański – Sojka, *Historia i teologia*, cz. 2, s. 192-194.

⁷³ Cromerus, *Monachus* III 1, 140.

⁷⁴ Cromerus, *Monachus* III 1, 141-142.

⁷⁵ Cromerus, *Monachus* III 1, 143.

⁷⁶ Część pism, na które powołuje się Kromer, jest nieautentyczna. Dotyczy to m.in. listów papieży i niektórych dzieł Ojców Kościoła. Wszystkie falsyfikaty powstały w późnym średniowieczu. Zob. objaśnienia do: Cromerus, *Monachus* III I, 193, s. 756-757.

⁷⁷ Cromerus, *Monachus* III 1, 193.

⁷⁸ Cromerus, *Monachus* III 1, 213.

i obowiązku jej przestrzegania opiera na autorytecie Ojców Kościoła⁷⁹. Chociaż i w tym miejscu autor wymienia kilka nazwisk, to jednak opinia Augustyna jest, obok słów św. Ireneusza⁸⁰, na tyle ważna, że w tekście zostaje przytoczone zdanie z pisma *Contra Faustum Manichaeum libri triginta*, a w marginalium przywołane zostają tytuły jeszcze trzech dzieł⁸¹, w których biskup z Hippony miał wypowiadać się w podobny sposób. W drugiej rozmowie księgi trzeciej Kromer autorytetem Augustyna i Ireneusza potwierdza zdanie o sukcesji na tronie Piotrowym, pisząc: „At longe vetustiores istis et Ecclesiae Christi probatissimi patres, Iraeneus et Augustinus, complures enumerant pontifices, qui iam inde a Petro sibi invicem successerunt”⁸². Kromer jeszcze raz odwoła się do autorytetu Augustyna, gdy podejmie polemikę ze słowami Dworzanina na temat papieństwa. Sympatyk protestantyzmu, powołując się na autorów Centurii Magdeburskich⁸³, nazywa papieża tyranem⁸⁴. Mnich, polemizując z tak surowym osądem, wspomina listy Hieronima i Augustyna oraz teksty innych Ojców Kościoła, które potwierdzały, że określenie *papa* niosło ze sobą pozytywne, ciepłe konotacje z ojcem i było tytułem nadawanym w ogóle biskupom („commune fuisse episcopis”). Pozostając jeszcze na chwilę przy problemie sukcesji na tronie Piotrowym, należy odnotować, że Bieczanin, pisząc o prymacie papieństwa, sięga też po argument z autorytetu biskupa z Hippony: „Quid apertius de potestate papae et quod Ecclesiam Dei adunet dici potuit? Augustinus etiam scribit in Ecclesia Rom[ana] semper viguisse cathedrae apostolicae principatum”⁸⁵.

⁷⁹ Cromerus, *Monachus* III 1, 254-255.

⁸⁰ Cytat ze św. Ireneusza, tak jak z innych piszących po grecku Ojców Kościoła, Kromer przytacza po łacinie. Prawdopodobnie sam dokonywał translacji.

⁸¹ Augustinus, *Contra Faustum* 11, PL 42, 243-254; 28, PL 42, 485-486. W marginalium pojawiają się *Contra epistolam Manichaei*; *Psalmus contra partem Donati* oraz *De utilitate credendi ad Honoratum*.

⁸² Cromerus, *Monachus* III 2, 219: „I znacznie starsi od nich najbardziej uznani Ojcowie Kościoła Chrystusowego, Ireneusz i Augustyn, wyliczają wielu papieży, którzy już od Piotra po sobie następowali”. Na marginesie Kromer odwołuje się do listu 53 Augustyna. Zob. Augustinus, *Ep.* 53, 1.2, PL 33, 196.

⁸³ Była to pierwsza próba systematycznej i krytycznej historii Kościoła. Monumentalne dzieło o wyraźnie antykatolickim charakterze miało wielu autorów, a jego redaktorem był Matthias Flacius (Illiricus). Centurie zaczęły ukazywać się w 1559 roku. Zob. Barański – Sojka, *Historia i teologia*, cz. 2, s. 279.

⁸⁴ Cromerus, *Monachus* III 2, 147.

⁸⁵ Cromerus, *Monachus* III 2, 260: „Cóż bardziej otwarcie o władzy papieża i o tym, co jednoczy Kościół Boży, można powiedzieć? Także Augustyn pisze, że w Kościele Rzymskim zawsze ma pierwszeństwo zwierzchność tronu apostołskiego”.

Pisarz przywołuje w marginalium list 162, któremu odpowiada dzisiaj list 43 (PL 33, 163). Tym razem odwołanie się do słów Augustyna zostaje poprzedzone pytaniem retorycznym, dotyczącym pozornego problemu wyjaśnienia omawianej kwestii. Mnich sięga po autorytet Ojca Kościoła, by ostatecznie rozstrzygnąć kwestię prymatu stolicy apostolskiej. Imię biskupa z Hippony wraz z powołaniem się na jego słowa⁸⁶ jest wystarczającym argumentem, kończącym dyskusję. W podsumowaniu dialogu, przedstawionego w drugiej rozmowie III księgi, Kromer raz jeszcze sięgnie po wypowiedź Augustyna na temat sukcesji Stolicy Apostolskiej, przywołując tym razem cytat z dzieła *Contra epistolam Manichaei quam vocant fundamenti liber unus*⁸⁷. Szczególnie wiele cytatów z pism Augustyna pojawia się w czwartej księdze (*Colloquiorum de religione liber quartus, qui est De doctrina Ecclesiae*). Niestety, czytelnik bez trudu zauważy pośpiech towarzyszący pracy autora nad tekstem. Obfitość przywołań dzieł antycznego biskupa wpływa raczej z konieczności szybkiego dostarczenia wydawcy łacińskiej wersji czwartej księgi rozmów⁸⁸. Im bliżej końca, tym cytowań jest więcej i są dłuższe. Czasami pojawiają się w bliskim sąsiedztwie. Co ciekawe, o ile w początkowych księgach biskup z Hippony często występuje obok innych wczesnochrześcijańskich autorytetów, o tyle teraz Bieczanin przywołuje zazwyczaj tylko jego opinię. Być może w trakcie opracowywania tej wersji miał pod ręką największą reprezentację tekstów tego Ojca Kościoła⁸⁹. Jako egzemplifikacja zjawiska warto przywołać przynajmniej kilka miejsc. W początkowych akapitach rozmowy pierwszej księgi czwartej, gdy Dworzanin wyraża pragnienie rozmowy na temat nauki Kościoła katolickiego⁹⁰. Dworzanin ochoczo przystępuje do wykładu na ten temat. Zdanie otwierające: „Hoc enim unum genus est quemadmodum dixi, doctrinae ecclesiasticae”⁹¹

⁸⁶ Przywołanie zdanie z listu Augustyna jest parafrazą jego słów z *Ep.* 43, 7.

⁸⁷ Cromerus, *Monachus* III 2, 395; Augustinus, *Contra epistolam Manichaei* 4, 5, PL 42, 175.

⁸⁸ Kromer o trudnościach przy pracy nad łacińską czwartą księgą pisze do brata Mikołaja. Wspomina tutaj o pośpiechu, obowiązkach, które odciągały go od pisania, i problemach ze zdrowiem. Ma jednocześnie nadzieję, że wykształconym czytelnikom taka postać tekstu wystarczy: „Nam eruditiores facile ipsi sibi id superaedificabunt, alii etiam fortasse” (*Martinus Cromerus Nicolao Cromeri Fratri* 1).

⁸⁹ Na przykład Cromerus, *Monachus* IV 1, 68; IV 1, 123-124; IV 1, 129-132; IV 2, 17-18.

⁹⁰ Cromerus, *Monachus* IV 1, 16.

⁹¹ Cromerus, *Monachus* IV 1, 17: „To bowiem jest jeden rodzaj, jak powiedziałem, nauki Kościoła”.

opatruje autorytetem pisarzy wczesnochrześcijańskich, wśród których na pierwszym miejscu wymienia Augustyna. Tym razem sięga po jego słowa z 86 listu do Kauzulana: „In his rebus, de quibus nihil certi statuit Scriptura Divina, mos populi Dei vel instituta maiorum pro lege tenenda est”⁹². W niewielkim odstępnie czytelnik znajdzie passus, w którym aż trzykrotnie został przywołany autorytet świętego, a cytaty są zaczerpnięte z *De batismo contra Donatistas* oraz z *Ad inquisitones Ianuarii*⁹³. Mnich stara się udowodnić tutaj tezę, że już biskup z Hippony twierdził, iż należy przestrzegać Tradycji, która w Kościele reguluje zjawiska nieopisane przez Pismo Święte, w tym głównie listy apostołskie (*auctoritas apostolica*). Warto także przywołać miejsce łacińskich *Rozmów*, które jest poświęcone udowodnieniu tezy, że na soborach powszechnych powstaje nauka Kościoła⁹⁴. Mnich swoją opinię, która już kilkakrotnie wcześniej była prezentowana („[...] nudius tertius et heri recensui [...] Quod etiam hodie demonstravi”)⁹⁵, podpira autorytetem biskupa z Hippony:

Igitur et Augustinus universalium seu plenariorum conciliorum sententiam totius Ecclesiae consensionem esse ait. Non possum tamen negare id, quod Augustinus idem eiusdem operis libro secundo affirmat, plenaria quoque universalia nonnumquam priora a posterioribus retractari. Sed audi verba Augustini [...]”⁹⁶.

Kromer świadectwo wagi decyzji i ustaleń podejmowanych w trakcie powszechnych zgromadzeń biskupów opiera na tekście Augustyna o chrzcie⁹⁷, a konkretnie na miejscach, gdzie jest mowa o problemie

⁹² Augustinus, *Ep.* 36 (al. 86), 1, 2, PL 33, 136.

⁹³ Cromerus, *Monachus* IV 1, 21-22; Augustinus, *De baptismo* 2, 17 (12), PL 43, 133; Augustinus, *De baptismo* 4, 24, PL 43, 174; Augustinus, *Ep.* 54, 1, PL 33, 200.

⁹⁴ Ostro i niezwykle krytycznie na temat „samowoli obłudników papieskich” na soborach pisał Marcin Luter w wydany w 1539 roku przez Hansa Lufta w Wittenberdze dziele *Von den Conciliis und Kirchen*. Zob. M. Luter, *O soborach i Kościele*, tł. J. Gryniakow, „Z problemów Reformacji” 6 (1993) s. 214.

⁹⁵ Zob. Cromerus, *Monachus* IV 2, 16: „Trzy dni temu i wczoraj rozważałem (...) co także dzisiaj pokazałem”.

⁹⁶ Cromerus, *Monachus* IV 2, 17: „Tak więc i Augustyn twierdzi, że zdanie soborów powszechnych albo obejmujących kilka prowincji stanowi uchwałę całego Kościoła. Nie mogę jednak zaprzeczyć temu, o czym Augustyn w drugiej księdze tego samego dzieła twierdzi, iż niekiedy zarówno wcześniejsze sobory kilku prowincji, jak i powszechne są przez późniejsze krytykowane i poprawiane. Lecz posłuchaj słów Augustyna...”.

⁹⁷ Augustinus, *De baptismo* 1, 18, PL 43, 124; 2, 3, PL 43, 128-129.

ponownego chrztu. Zwięzłe, pozbawione erudycji retorycznej zdania przynoszą poparcie wcześniejszej opinii, że decyzje soborów i synodów⁹⁸ obowiązują w całym Kościele katolickim. Co więcej, polski kontrreformator, idąc za zdaniem Augustyna, przyznaje, że niekiedy są one prostowane i zmieniane przez kolejne *concilia*. Mamy więc tutaj do czynienia ze zobiektywizowaną narracją w bardzo ważnej dla Kościoła kwestii, opartej na autorytecie Augustyna. Jak wspomniano wyżej, w czwartej księdze odwołań do myśli tego Ojca Kościoła jest bardzo wiele i nie ma potrzeby przywoływać wszystkich kontekstów. Warto jednak wspomnieć o tych miejscach, które pojawiają się też w polskiej edycji. Trzy akapity z czwartej księgi (*O nauce Kościoła świętego Dworzanina z Mnichem rozmowa czwarta i ostateczna*) poświęcone są respektowaniu pism Ojców Kościoła w sytuacji, gdy nie ma uchwał soborów powszechnych. Autorytet św. Augustyna zostaje przywołany w kontekście wygłaszania tezy, że należy przestrzegać nauki Ojców Kościoła szczególnie w wykładni Pisma Świętego, przede wszystkim wtedy, gdy jest ona jedynym źródłem wiedzy na ten temat⁹⁹. Cytowane słowa z pism świętego biskupa przynoszą jeszcze jedną bardzo ważną refleksję, a mianowicie dopuszczalność krytyki pism, gdy wyrażone w nich opinie są błędne. Kromer cytuje, tłumacząc na język polski, zdania z listu do Fortunacjana (*Epistola ad Fortunatianum*) oraz z dzieła *De unico baptismo*¹⁰⁰. Co ciekawe, w tym wypadku Kromer odchodzi od dotychczas przestrzeganej reguły zastępowania cytatami z pism Augustyna tych przez niego tłumaczonych w polskiej edycji. W łacińskich dialogach brak jest odpowiadających *passusom* z tekstu polskiego fragmentów, chociaż bardzo podobne myśli, ale z odesłaniem do cytatów z innych pism biskupa z Hippony, się znalazły. Należy przywołać tutaj akapity IV 1, 129-131, w których zostały przywołane aż cztery, i to dość obszerne, cytaty, które dowodzą tezy, że w Kościele powszechnym obowiązuje autorytet Ojców Kościoła, ale dopuszczalna jest dyskusja z ich poglądami, a nawet konstruktywna krytyka. Wystarczy w tym miejscu przywołać jeden z zamieszczonych cytatów, który bez wątpienia został bardzo trafnie przez Kromera wybrany:

⁹⁸ W czasach Kromera pod pojęciem *concilium* występował zarówno sobór, jak i synod.

⁹⁹ Kromer, *Rozmowy* IV 176-177.

¹⁰⁰ Augustinus, *Ep.* 148, 15, PL 33, 628; Augustinus, *De unico baptismo* 4-5, PL 43, 597-598.

Et libro 2 eius operis: „Quis nesciat episcoporum litteras, quae post confirmatum canonem vel scriptae sunt vel scribuntur et per sermonem forte sapientiores cuiuslibet in ea re peritioris et per aliorum episcoporum graviorem auctoritatem doctorumque prudentiam et per concilia licere reprehendi, si forte in eis e veritate deviatum est”¹⁰¹.

Pisarz bardzo zwięźle i bez komentarza przechodzi w swoim wykładzie od jednego cytatu z pisma Augustyna (we wcześniejszym akapicie zostało zamieszczone zdanie z *De baptismo contra Donatistas* 5, 26)¹⁰² do drugiego, by potem bez słowa komentarza przejść do kolejnego. Taki zabieg nie pojawia się we wcześniejszych księgach w przypadku, gdy uwaga Kromera koncentruje się na jednym autorytecie. Renesansowy pisarz sięga po niego zazwyczaj wtedy, gdy interesujący go problem był rozważany przez kilku pisarzy. Wtedy wymienia ich imiona w tekście głównym, a katalog ich dzieł przytacza na marginesie. W analizowanym miejscu autor *Rozmów* nie komentuje cytatów, traktując je jako w pełni zrozumiałe i same w sobie będące dowodem na jego twierdzenie. W kolejnych akapitach Biechanin przywołał jeszcze Augustynowe listy do Hieronima oraz do Fortunata¹⁰³. Zakończył natomiast parafrazą słów biskupa z *De utilitate credendi*¹⁰⁴. O ile poprzednie cytaty faktycznie stanowią argument (*argumentum ex auctoritate*), o tyle ostatnie nawiązanie do wypowiedzi Augustyna znalazło się w Kromerowym podsumowaniu wcześniejszej refleksji. Polski humanista nie mógł oprzeć się retorycznemu

¹⁰¹ Cromerus, *Monachus* IV 1, 131; Augustinus, *De baptismo* 2, 3, PL 43, 128: „Któż zaś nie wie, że gdyby w listach biskupów, napisanych już po określenie kanonu lub też takich, które, dopiero zostaną napisane – znalazło się coś niezgodnego z prawdą, to może zostać odparte przez być może mądrzejszą rozprawę jakiegoś [biskupa] bieglejszego w danej sprawie albo też przez większy autorytet i większą uczoność innych biskupów, jak też przez [uchwały] synodalne” (tł. A. Żurek, Augustyn z Hippony, *O chrzcie (De baptismo contra Donatistas libri septem)*, Kraków 2006, s. 60). Warto odnotować, że część tego cytatu pojawiła się już we wcześniejszych rozważaniach na temat omylności Ojców Kościoła. Zob. Cromerus, *Monachus* IV 1, 68. W Cromerus, *Monachus* IV 1, 66 znalazło się też przytoczenie słów biskupa z Hippony o tym, że wie, iż jego pisma nie są wolne od błędów: „Augustinus, inquam, ita scribit: «Nullo modo meas litteras ab omni errato liberas audeo vel putare vel dicere»” (Augustinus, *De baptismo* 5, 17).

¹⁰² Augustinus, *De baptismo* 5, 26, PL 43, 194.

¹⁰³ Augustinus, *Ep.* 82, 1, 3, PL 33, 277; 148, 4, PL 33, 628-629.

¹⁰⁴ Cromerus, *Monachus* IV 1, 131; Augustinus, *De utilitate credendi* 14, PL 42, 87: „Hoc ergo credidi, ut dixi, famae, celebritate, consensione, vetustate roboratae”.

powabowi słów antycznego pisarza i wprowadził je do swojego tekstu, nadając mu tym samym retorycznego szlif: „Sic igitur de patrum singulorum vel paucorum et complurium etiam auctoritate sentiendum est. Recte autem et ordine fecerimus, quando dissentiunt inter se patres, si facta contentione famae celebritate, consensione, vetustate roboratae, ut Augustini verbis utar, credamus”¹⁰⁵. Niewątpliwa erudycja Bieczanina, jego odczytanie w tekstach Ojców Kościoła, bez problemu pozwala na odszukanie właściwego w kontekście analizowanego zagadnienia cytatu z dzieła Augustyna i zastosowanie go jako argumentu w dyskursie, a także wspomaganie się wyjątkowo trafnymi i zgrabnymi frazami. Polski pisarz potrafi znaleźć w tekście Augustyna odpowiednie dla każdej sytuacji narracyjnej zdanie. Tak jest w przypadku podsumowania dialogu pierwszego z księgi czwartej, w którym zgodnie z zasadą *peroratio* Kromer dokonuje rekapitulacji wcześniejszych wywodów. I chociaż nie ma tutaj ani merytorycznej potrzeby sięgania po jakikolwiek cytaty, ani nie zaleca takiego zabiegu teoria retoryki, to jednak Bieczanin nie mógł się oprzeć przywołaniu słów Augustyna, które znakomicie uzupełniają owo podsumowanie: „Qui¹⁰⁶, ut ait Augustinus, quod invenerunt in Ecclesia, tenuerunt; quod didicerunt, docuerunt; quod a patribus acceperunt, hoc filiis tradiderunt”¹⁰⁷.

Powyższe rozważania nie wyczerpują zagadnienia obecności autorytetu św. Augustyna w dialogu polemiczno-religijnym Marcina Kromera, zarówno w jego polskiej, jak i łacińskiej wersji. Wydaje się jednak, że przywołane konteksty, w jakich pojawia się bądź imię biskupa z Hippo, bądź cytaty z jego dzieła, są dość reprezentatywne i pozwalają wysnuć kilka wniosków.

Po pierwsze, bez wątpienia Augustyn jest najczęściej pojawiającym się w *Rozmowach* (w obu wersjach językowych) Ojcem Kościoła¹⁰⁸. Nie bez znaczenia wydaje się być tutaj fakt, że do autorytetu biskupa chętnie

¹⁰⁵ Cromerus, *Monachus* IV 1, 131: „Tak należy sądzić o autorytecie zarówno poszczególnych Ojców, kilku, jak i wielu. Słusznie i poprawnie bowiem uczynimy, kiedy Ojcowie różnią się między sobą, jeśli po powstaniu sporu zdamy się, że użyję słów Augustyna, na sławę wypracowanej opinii, elementy zgodne, jej długie trwanie”.

¹⁰⁶ Chodzi tu ogólnie o chrześcijan.

¹⁰⁷ Cromerus, *Monachus* IV 1, 139; Augustinus, *Contra Iulianum Pelaginum* 2, 10: „Którzy, jak twierdzi Augustyn, co znaleźli w Kościele, zatrzymali; czego się sami nauczili, nauczali innych; co otrzymali od ojców, to synom przekazali”.

¹⁰⁸ Występuje nawet częściej niż ulubiony przez Kromera wczesnochrześcijański autor – Jan Chryzostom.

odwoływał się sam Marcin Luter. Nie wydaje się natomiast, że powodem takiego stanu rzeczy jest wielość pism Augustyna, gdyż u Bieczanina można dostrzec tendencję do korzystania z konkretnych dzieł (prym tutaj wiedzie *De baptismo*), wcale nie najbardziej znanych, jak *De civitate Dei* i *Confessiones*, do których humanista sięga sporadycznie.

Po drugie, postać świętego pojawia się w kilku kontekstach merytorycznych, a mianowicie jako jeden z wielu autorów poruszających daną kwestię, jako „wyznacznik czasowy”¹⁰⁹, czy wreszcie jako właściwe *argumentum ex auctoritate*. I w tej funkcji biskup z Hippony oraz jego dzieła przywoływane są najczęściej.

Po trzecie, zaskakująco mało jest odwołań do myśli Augustyna w bezpośrednim dialogu z pisarzami reformacji. Tym samym czytelnik nabiera wrażenia, że Bieczanin nie neguje rozumienia pism Ojca Kościoła przez teologów strony przeciwnej. Należy zauważyć, że odwoływanie się do autorytetu Augustyna w wypowiedziach Mnicha, które mają charakter spokojnego wykładu, nieco osłabia ostrze dyskursu.

Po czwarte, Kromer, znakomity latynista, sięga niekiedy po elokucyjnie udane frazy Augustyna, by wzbogacić retoryczną szatę swych dialogów.

Na zakończenie warto zanotować, że cytaty z pism Augustyna, które Bieczanin przetłumaczył i zamieścił w polskich *Rozmowach*, to w ogóle pierwsze tłumaczenia tekstu biskupa na język polski. Zamieszczone w niniejszym artykule rozważania na temat tylko jednego aspektu refleksji badawczej nad religijno-polemicznymi dialogami Kromera są próbą rozbudzenia zainteresowania wśród polskich filologów, teologów i historyków Kościoła bardzo ważnym, a praktycznie nierozpoznanym dziełem wybitnego, urodzonego w małopolskim Bieczu, szesnastowiecznego humanisty.

Bibliography

Sources

Martinus Cromerus, *De falsa nostri temporis et vera Christi religione, libri duo primi, de quattuor Polonica lingua ante octo et novem annos conscriptis atque editis nunc recens Latina lingua donati et aucti*, [Dilingen] 1559.

¹⁰⁹ Kromer przywołuje imię Augustyna, gdy chce określić czas jakiegoś wydarzenia, a więc można znaleźć tu paralele z rzymskim określeniem „za konsulatu” czy ateńskim „za archontatu”.

- Martinus Cromerus, *Monachus, sive de religione libri quattuor, binis distincti dialogis*, opr. A. Dziuba – W. Kopek – K. Mogielnicki, red. J. Pigoń, Staropolski dramat i dialog religijny 6, Lublin 2021.
- Marcin Kromer, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, opr. J. Dąbkowska-Kujko – P. Kociumbas, red. E. Buszewicz, Staropolski dramat i dialog religijny 5, Lublin 2021.
- Andreae I., *Ad Friderici Staphyli confictaset calumniae plenas antilogias responsio*, Francoforti 1558.
- Stanisław Hozjusz, *De expresso Dei Verbo*, [Dillingen] 1558.
- Marcin Luter, *O soborach i Kościele*, tł. J. Gryniakow, „Z problemów Reformacji” 6 (1993) s. 193-271.
- Augustinus Hipponensis, *De baptismo contra Donatistas libri septem*, tł. A. Żurek, Augustyn z Hippony, *O chrzcie (De baptismo contra Donatistas libri septem)*, Kraków 2006.

Studies

- Barański Ł. – Sojka J., *Historia i teologia luterkańskiej odnowy Kościoła w Niemczech w XVI wieku*, cz. 2, Bielsko-Biała 2017.
- Barycz H., *Marcin Kromer, Polski Słownik Biograficzny*, t. 15/3, Wrocław 1970.
- Dziuba A., *Habent sua fata libelli. Losy dzieła „De cardinalibus operibus Christi”*, „Vox Patrum” 79 (2021) s. 83-98.
- Dziuba A., *Topika historiograficzna Marcina Kromera na podstawie opisu wyprawy bukowińskiej („De origine... liber XXX)*, w: *Biskup Marcin Kromer (1512-1589) w Służbie Kościoła, ojczyzny i ziemi bieckiej*, red. W. Kret – S. Zych, Biblioteka Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II 24, Biecz 2013, s. 135-145.
- Fijałek J., *Przekłady pism św. Grzegorza z Nazyanu w Polsce, wiadomość bibliograficzna i patrystyczna*, „Polonia Sacra” 1 (1918) s. 132-133.
- Finkiel L., *Marcin Kromer, historyk polski XVI w. Rozbiór krytyczny*, Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny 16, Kraków 1883.
- Korolko M., *Retoryczna sztuka Rozmów Dworzanina z Mnichem Marcina Kromera*, „Studia Warmińskie” 26 (1989) s. 47-68.
- Krakowiak C., *Egzorcyzmy chrzcielne w liturgii rzymskiej*, „Seminare” 36/4 (2015) s. 27-39.
- Nawracała T., *Między prezbiterem a kapłanem. Kilka uwag o zmianie słownictwa w teologii kapłaństwa*, „Studia Gdańskie” 39 (2016) s. 31-47.
- Urban-Godziek G., *Kromer romansopisarz. Materia historyczna i literacka w „Historii prawdziwej o przygodzie żalosnej księżęcia Jana i królowny Katarzyny” (zagadnienia genologiczne)*, w: *Marcin Kromer. Polski Liwiusz z Biecza*, red. A. Obrębski, Gorlice 2014, s. 86-101.
- Walewski C., *Marcin Kromer*, Warszawa 1883.

- Wysocki M., *Marcin Kromer – polski Liwiusz? Czyli rzecz o narracji kromerowej Historii*, w: *Biskup Marcin Kromer (1512-1589) w Służbie Kościoła, ojczyzny i ziemi bieckiej*, red. W. Kret – S. Zych, Biblioteka Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II 24, Biecz 2013, s. 111-133.
- Wysocki M., *Koncepcja historiografii Marcina Kromera – polskiego Liwiusza*, „Rocznik Dobromiejski” 2 (2008) s. 245-260.
- Wysocki M., *Marcin Kromer – polski Liwiusz? Czyli rzecz o bohaterze kromerowej Historii*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (2012) s. 505-519.
- Wysocki M., *Marcin Kromer – polski Liwiusz? Czyli rzecz o stylu kromerowej Historii*, „Roczniki Humanistyczne” 61/3 (2013) s. 31-43.
- Żurek A., *Katecheza eucharystyczna św. Augustyna*, „Vox Patrum” 57 (2012) s. 853-862.
- Żurek W. W., *Marcin Kromer – Biskup Warmiński*, w: *Biskup Marcin Kromer (1512-1589) w Służbie Kościoła, ojczyzny i ziemi bieckiej*, red. W. Kret – S. Zych, Biblioteka Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II 24, Biecz 2013, s. 85-99.